

TÜRKİ CUMHURİYETLERİNDE SAĞLIK HARCAMALARININ BELİRLEYİCİLERİ: BİR PANEL VERİ ANALİZİ

THE DETERMINANTS OF HEALTH EXPENDITURES IN TURKIC REPUBLICS: A PANEL DATA ANALYSIS

Doç. Dr. Eyyup ECEVİT

Erciyes Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü
eyyupecevit@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2417-4043

Prof. Dr. Murat ÇETİN

Namık Kemal Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü
mcerin@nku.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7886-4162

Arş. Gör. Ali Gökhan YÜCEL

Erciyes Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü
agyucel@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7509-7693

Öz

Bu alışmada, Türkiye Cumhuriyetlerinde sağlık harcamalarının belirleyicileri panel veri metodolojisi kullanılarak 1995-2015 dönemi itibarıyla araştırılmaktadır. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleriyle belirlenmiştir. Değişkenlerin uzun dönem katsayılarının tahmininde Panel Dinamik EKK (PDOLS) tahmin yöntemi kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri ise Panel Hata Düzeltme Modeli (PVECM) Granger nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Uygulama sonuçları değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Elde edilen sonuçlar kişi başına sağlık harcamalarının sırasıyla kentleşme, kişi başına reel gelir ve 65 yaş üstü nüfus tarafından belirlendiğini ortaya koymaktadır. Nedensellik analizi sonuçlarına göre kentleşme, kişi başına reel gelir, 65 yaş üstü nüfus ve hekim sayısı ile kişi başına sağlık harcamaları arasında uzun dönemde karşılıklı bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Sonuçlar, Türkiye Cumhuriyetleri için önemli politika eğilimleri sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Harcamaları, Kentleşme, Reel Gelir, Panel Veri Analizi, Türkiye Cumhuriyetler.

Abstract

In this study, the determinants of health expenditures were investigated by using panel data methodology in the Turkic Republics over the period of 1995-2015. The presence of cointegration relationship between the variables was determined by the Pedroni and Kao cointegration tests. The Panel DOLS estimation method was used to estimate the long run parameters of variables. The causal relationship among the variables were investigated employing Panel VECM Granger causality test. Empirical results indicate that there exists a cointegration relationship between the variables. Empirical results also indicate that per capita health expenditures are determined by urbanization, per capita real income and population above 65 years old. Causality analysis results reveal that there exists a bi-directional causal linkage among urbanization, per capita real income, population above 65 years old, the number of physicians, and per capita health expenditures in the long run. The results can present important policy implications for Turkic Republics.

Keywords: Health Expenditures, Urbanization, Real Income, Panel Data Analysis, Turkic Republics.

1. GİRİŐ

19. yüzyıldan itibaren eğitim ve sağlık başta olmak üzere beşer sermaye kaynaklarına yapılan yatırımlar ekonomistlerin ilgisini çekmiŐ ve çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırmışlardır. Beşer sermaye kaynaklarına yapılan yatırımların gerekliliği ve sonuçlarının teorik altyapısı, eğitim ve sağlık stoklarının artmasına dayanmaktadır. Sağlığa yapılan harcamaların üretim seviyesi üzerindeki etkilerini iki görüŐle açıklanabilir. Birincisi, sağlıklı iŐgücünün, sağlıklı olmayan iŐgücüne göre daha verimli olmasıdır. Sağlıklı iŐgücü, sağlıklı olmayan iŐgücünün tedaviye ayıracağı zamanı da çalışarak geçirecek ve dolayısıyla çalışma süreci kesintiye uğramayacaktır. Uygulamada zel sektörde bazı iŐverenler, sadece iŐçinin sağlıklı olup olmamasına bakmamakta aynı zamanda iŐçinin ailesinin sağlık durumu ile de ilgilenmektedirler. Zira, ailesinde kronik sağlık sorunu olan bir iŐçi, çalışma motivasyonunu önemli ölçüde kaybetmekte ve kendisinden beklenen verimliliği gösterememektedir. İkinci görüŐ ise, sağlık harcamalarının sadece bireyi değil toplumun tamamını ilgilendiren bir maliyet unsuru olmasıdır. Bu sektörde görülecek maliyet artışı, doğal olarak ülkenin kıt kaynaklarının diğer sektörlerden sağlık sektörüne aktarılmasına neden olacaktır (Samadi ve Rad, 2013:63). Bu nedenle, başta Grossman olmak üzere sağlık iktisatçıları, sağlık hizmetlerine olan talep ve fayda konularıyla ülkelerin sağlık harcamalarındaki artışı analiz etmeye çalışmışlardır (Grossman, 1972; Wagstaff, 1993).

Başta nüfusun yaşlanması, evre kirliliği ve obezite olmak üzere başka birçok etkene bağlı olarak gelecekte de sağlık harcamalarının artacağı beklenmektedir (Christiansen vd., 2006). Bu durum gelecekte sağlık harcamalarının hem bireylerin hem de hkmetlerin btlerindeki payının artmasını beraberinde getirecektir. Hkmetlerin kıt kaynaklarla ülke vatandaşlarına gerekli hizmetleri sunabilmeleri için kaynakları etkin ve verimli kullanmaları gerekmektedir. Bu nedenle, hkmetler sağlık sektörü de olmak üzere maliyetleri düŐürecek tedbirler almak zorundadır. Dolayısıyla, sağlık harcamalarının belirleyicilerini iyi analiz edilirse hangi alanda kaynak tasarrufu/maliyet kısıcı önlemler alınabileceği daha iyi tespit edilebilir. Bilindiği gibi sağlık sektörünü diğer sektörlerden ayıran önemli hususlar vardır. Bunun için maliyetleri kısmak çözüm olamayabilir bunun yerine kullanılan kaynakların fırsat maliyetleri ele alınabilir. Sağlık sektöründe maliyetleri kısıcı önlemler alırken optimal çözümlere yönelmek gerekebilir (Samadi ve Rad, 2013:63).

Sağlık harcamalarının belirleyicileri konulu çalışmaların çoğunda, kişi başına düşen sağlık harcamasının bağımlı değişken; kiŐibařına düşen reel GSYİH, 15 yaş altı kiŐilerin toplam nüfus içindeki payı, 65 yaş üzeri kiŐilerin toplam nüfusa oranı ve kent nüfusundaki artışın da bağımsız değişkenler olarak alındıkları görülmektedir (Paula, 2008; Samadi ve Rad, 2013). Bu alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde veri eriŐimindeki kolaylık nedeniyle araştırmaların daha çok gelişmiş ülkeler üzerine yapıldığı, daha çok kısa dönem analizlere yer verildiği görülmektedir. Bu alanda yapılan ilk alışma, Newhouse'ın (1977) kiŐibařına düşen gelirin sağlık harcamasının temel belirleyicisi olduğunu ortaya koyduğu çalışmadır.

Bu alışma, Türki Cumhuriyetleri'nde sağlık harcamalarının belirleyicileri üzerine olacaktır. Newhouse (1977), çalışmasında bağımsız değişkenler olarak reel GSYİH'yı, yaş gruplarını ve her 1000 kiŐiye düşen hekim sayısını kullanmıştır. Bu çalışmada, daha çok Newhouse (1977) modelinden ve uygulama kısmında ise Samadi ve Rad (2013)'dan yararlanılmıştır. Burada belirtmeliyiz ki ele alınan değişkenlerin yanı sıra ülkenin sosyo-kültürel yapısı, yönetim biçimi (sosyalist sisteme mi yakın liberal sisteme mi), sağlık sektörünün hkmetlerin önceliklendirdiği sektörler arasında yer alıp almaması gibi modele dahil edemediğimiz başka faktörlerin de sağlık harcaması üzerinde elbette etkileri vardır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında Türki Cumhuriyetlerde sağlık sektörünün genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Daha sonra kapsamlı bir literatür taramasına yer verilecek, devamında ise modele ait veri seti ve yöntem üzerinde durulacaktır. Çalışmanın amacına uygun olarak, sağlık harcamalarının belirleyicileri, Türki Cumhuriyetleri için 1995-2015 dönemi itibariyle ampirik olarak araştırılacaktır. Çalışmada panel veri metodolojisi kullanılacaktır. Bu bağlamda ilk olarak değişkenlerin durağanlık zellikleri IPS, LLC ve ADF-Fisher birim kök testleriyle incelenecektir. İkinci olarak; değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleriyle

araştırılacak ve üçüncü olarak değişkenlerin uzun dönem katsayılarının tahmininde PDOLS tahmin yöntemi kullanılacaktır. Son olarak, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri PVECM Granger nedensellik testi ile konulduktan sonra sonuç ve değerlendirme ile çalışma tamamlanacaktır.

2. TÜRKİ CUMHURİYETLERDE SAğLIK SEKTÖRÜNÜN GENEL BİR DEğERLENDİRMESİ

Sağlık hizmetlerinin izlenen politika ve uygulamalar doğrultusunda toplumun tamamına eşit olarak dağıtılması, o ülkenin sağlık sisteminin gelişmişlik düzeyi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Sağlık hizmetlerinin toplumun tüm kesimine eşit oranda ulaşmasını sağlayan ülkeler, sağlık sistemi değerlendirilmelerinde üst sıralarda yer almaktadır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından 191 ülkenin sağlık sistemlerinin performansının değerlendirildiği rapora göre, 2000 yılı itibariyle Kazakistan 64. sırada, Türkiye 70. sırada, Azerbaycan 109. sırada, Özbekistan 117. sırada, Kırgızistan 151. sırada ve Türkmenistan ise 153. sırada yer almıştır (Tandon vd., 2000:19-20). Sağlık sistemlerinin performansı her ülkede politika yapıcılar için büyük önem teşkil etmektedir. Bu nedenle, sağlık harcamalarının belirleyicilerinin ortaya konulması doğru politikalar izlenebilmesi için gereklidir.

Tablo 1’de Türkiye Cumhuriyetlerin seçilmiş bazı sağlık göstergeleri verilmiştir. Dünya Bankası’nın gelir düzeyi sınıflamasına göre Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan orta-üst gelir sınıfında, Kırgızistan ve Özbekistan ise orta-alt gelir sınıfında yer almaktadır. Türkiye Cumhuriyetler içerisinde Türkiye yaklaşık 14 bin dolarlık GSYİH değeri ile en yüksek gelire sahip ülke olurken, üyesi olduğu OECD’nin ortalama GSYİH değeri olan 38 bin doların ise bir hayli altındadır. Nüfus rakamlarına bakıldığında, Türkiye 78,2 milyonluk nüfusu dikkat çekmektedir. Diğer beş ülkenin nüfus toplamının daha fazla bir nüfusa sahip olan Türkiye’nin ardından, Özbekistan 31,3 milyon nüfusu ile ikinci sırayı almaktadır.

Tablo 1: Türkiye Cumhuriyetlerde Seçilmiş Bazı Göstergeleri (2015)

	TÜR	AZE	KAZ	KIR	ÖZB	TRKM	OECD
Kişi başi GSYİH (sabit \$, 2010)	13.898	6.117	10.616	1.021	1.851	6.693	38.040
Toplam Nüfus (milyon)	78,2	9,6	17,5	5,9	31,3	5,5	1,281
65 yaş ve üzeri nüfusun toplam nüfusa oranı (%)	7,8	5,7	6,8	4,3	4,2	4,1	16,2
Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi (yıl)	75,5	71,9	72,0	70,7	71,2	67,7	80,1
Bebek Ölümleri (her 1000 doğumda)	11,7	28,2	11,2	19,9	22,9	44,7	6,1
Sağlık harcamalarının GSYİH’deki payı (%)	4,1	6,7	3,9	8,2	6,2	6,3	12,5
Cepten yapılan sağlık harcamalarının toplam sağlık harcamalarındaki payı	16,9	78,6	38,8	48,2	42,7	71,1	13,8
Kentleşme Oranı (%)	73,4	54,6	53,2	35,7	36,4	50,0	80,3

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Doğuşta beklenen yaşam süresi, ülkelerin genel sağlık durumunu ölçmek için kullanılan, sağlık ve toplum refahının en önemli göstergelerinden biri olup ülkeler arasında sağlık düzeylerinin karşılaştırılmasında sıklıkla kullanılmaktadır. 2015 yılı itibariyle Türkiye’de ortalama yaşam süresi 75,5 yıl iken, Türkmenistan hariç diğer ülkelerde 70-72 yıl arasında değişmektedir. Türkmenistan’da ortalama yaşam süresinin (67,7 yıl) diğer Türkiye Cumhuriyetlere göre nispeten düşük olmasının en temel sebebi başta alkol ve sigara tüketimi kaynaklı olmak üzere kardiyovasküler hastalıkların yaygın oluşudur (Rechel vd., 2013).

Bebek ölüm oranı, her 1000 canlı doğum sonrası 1 yaşına ulaşmadan ölen bebeklerin sayısını ifade etmekte olup, anne ve yeni doğanların ekonomik ve sosyal durumlarının, sosyal çevrenin ve

dolayısıyla sağlık sistemlerinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Tablo 1’de görüleceği gibi, Türkiye’de bebek ölüm oranları (11,7) Türki Cumhuriyetler içerisinde en düşük değere sahip iken, OECD ortalamasının (6,1) yaklaşık iki katıdır. Birçok ülkede sağlık harcamalarının yüksekliği ile düşük bebek ölümleri arasında bir ilişki bulunmasına rağmen, bazı ülkelerde sağlık harcamaları az olsa da bebek ölüm hızları düşük olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle, bebek ölüm oranlarını en aza indirebilmek için aşırı sağlık harcaması yapmak bir önkoşul değildir. Nitekim, 2015 yılı itibariyle Türkiye’de kişi başına düşen sağlık harcaması 1045\$ olup, bebek ölüm oranı 11,7 iken; Azerbaycan’da kişi başına düşen sağlık harcaması Türkiye ile neredeyse aynı (1053\$) olmasına rağmen, bebek ölüm oranı 28,2’lik oran ile Türkiye’nin iki katından daha fazladır. Özbekistan ve Türkmenistan’da kişi başına düşen sağlık harcamaları yaklaşık aynı olmasına rağmen (sırasıyla 332\$ ve 321\$), bebek ölüm oranları Özbekistan’da 22,9 ve Türkmenistan’da ise 44,7’lik oran ile büyük farklılık göstermektedir.

Dünya genelinde sağlık harcamaları ülkelerin nüfuslarının giderek yaşlanması, ilaç ve tıp teknolojisindeki gelişmeler ve kronik hastalıklarda artış gibi sebeplerle sürekli olarak artmaktadır. Tablo 2’de Türki Cumhuriyetlerin kişi başına sağlık harcamaları verilmiştir. 1995 yılında Türki Cumhuriyetlerde kişi başına düşen sağlık harcamalarının (KBDSH) ortalaması yaklaşık 145 dolar iken, aradan geçen 20 yılda bu rakam yaklaşık 4 kat artarak 670 dolara yükselmiştir. Türki Cumhuriyetlerin sağlık harcamalarının 1995-2015 arasında seyri incelendiğinde, harcamaların iki farklı değere yakınsama gösterdiği görülmektedir. Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan’ın yer aldığı birinci grup ülkelerde sağlık harcamaları özellikle 2000’li yılların başından itibaren hızlı bir artış göstermiş ve 2015 yılı itibariyle 1000 doların üzerine çıkmıştır. Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan’ın yer aldığı ikinci grup ülkelerde ise sağlık harcamalarındaki artış nispeten daha az olmuştur. Türki Cumhuriyetlerin kişi başı sağlık harcamaları miktarında önemli artışlar kaydedilmekle birlikte, rakamlar Türkiye’nin de dahil olduğu 35 üyeli Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ortalamasının (3500\$) bir hayli gerisindedir. Bununla birlikte, Türkiye’de kişi başına sağlık harcamaları 1995 yılı itibariyle OECD ortalamasının yaklaşık sekizde biri iken, 2005 yılı itibariyle yaklaşık dörtte bire ve 2015 yılı itibariyle ise üçte bir kadar yaklaşmıştır.

Tablo 2: Kişi Başı Sağlık Harcamaları (Satınalma gücü paritesine göre, ABD \$)

Ülke	1995	2000	2005	2010	2015
Türkiye	180	457	625	904	1.045
Azerbaycan	139	164	552	829	1.053
Kazakistan	270	319	555	849	1.056
Kırgızistan	73	76	124	181	217
Özbekistan	109	104	139	226	332
Türkmenistan	103	167	203	195	321
OECD Ort.	1.467	1.885	2.573	3.340	3.500

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3’de Türki Cumhuriyetlerde 1000 kişiye düşen hekim sayısına yer verilmiştir. Sahip olduğu aşırı nüfus ve yıllık %1,2-1,3’lük nüfus artış hızının da etkisiyle 2015 yılı itibariyle her 100 bin kişiye sadece 174 doktorun düştüğu Türkiye hem Türki Cumhuriyetler hem de OECD ülkeleri arasında son sırayı almaktadır. Diğer yandan, ele alınan 6 ülke içerisinde 1000 kişiye düşen hekim sayısının sürekli olarak artış gösterdiği tek ülke Türkiye’dir. Ele alınan dönemde Azerbaycan’da 1000 kişiye düşen hekim sayısı nispeten yatay seyrederken, 2004 yılında dönemin Türkmenistan devlet başkanı Saparmurat Niyazov’un 15.000 sağlık çalışanını işten çıkarıp yerlerine askerleri görevlendirmesi (Rechel ve McKee, 2007), Kırgızistan’da ise doktor maaşlarının oldukça düşük olması ve gerekli iyileştirmenin yapılmaması nedeniyle kişi başına düşen hekim sayılarında ciddi azalma yaşanmıştır.

Tablo 3: 1000 Kişiye Düşen Hekim Sayısı

lke	1995	2000	2005	2010	2015
Türkiye	1,19	1,35	1,49	1,71	1,74
Azerbaycan	3,93	3,61	3,52	3,64	3,39
Kazakistan	3,64	3,29	3,70	3,51	3,27
Kırgızistan	3,21	2,82	2,30	1,88	1,83
Özbekistan	3,24	2,95	2,65	2,61	2,41
Türkmenistan	3,17	3,29	3,29	2,30	2,23
OECD Ort.	2,27	2,53	3,00	3,26	3,40

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde sağlık harcamalarının belirleyicilerini tahmin etmeye dönük çok sayıda çalışma mevcuttur (Newhouse, 1977; Gbesemete ve Gerdtham, 1992; Gerdtham vd., 1992; Hansen ve King, 1996; Murthy ve Ukpolo, 1995; Matteo ve Matteo, 1998; Gerdtham ve Lthgren, 2000; Murthy ve Okunade, 2000; Freeman, 2003; Ecevit ve etin, 2016). Bu çalışmalarda sağlık harcamalarının belirleyicileri olarak başta bir ülkenin kişibaşına düşen gayrisafi yurtiçi hasılası olmak üzere çoğunlukla yaşlanan nüfus (65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki payı), 15 yaş altı nüfus, hekim başına düşen hasta sayısı, hastane yatak sayısı, bebek ölüm oranı, kaba ölüm oranı, kaba doğum oranı, doğurganlık oranı, kentleşme oranı, çevresel faktörler olarak da çoğunlukla CO₂ alınmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, bu alanda yapılmış çalışmalardan özellikle bu çalışmayla yakın ilişkisi olan makalelere yer verilecektir. Tablo 4, bu alandaki ampirik çalışmaları özetlemektedir.

Sağlık bir ülkenin ekonomik faaliyetlerinde önemli bir rol oynamaktadır ve iktisadi gelişmenin temel unsurları arasında yer almaktadır. Son yıllarda birçok çalışma, eř bütünleşme ve Granger nedensellik testleri aracılığı ile ülkelerin sağlık harcamaları ve makroekonomik gelişmelerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Bilgel (2003), 1927-1996 dönemini ele aldığı çalışmada; kamu sektörü ve özel sektör ayrımı yapmadan kişi başına sağlık harcamalarının belirleyicilerini incelemiştir. Sağlık harcamalarının belirleyicilerini üç kategoride ele almıştır: gelir, yaş ve eğitim. Bu bağlamda, bağımsız değişkenler olarak kişi başına gayrisafi milli hasıla, 15 yaş altı ve 65 yaş üstü nüfusun toplam nüfus içindeki payı ve lisansüstü öğrenim gören nüfusun toplam nüfus içindeki payı alınmıştır. Analiz sonuçları sadece 65 yaş üzeri nüfusun cari ve bir yıl gecikmeli değerlerinin sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, diğer değişkenlerin ise anlamlı bir etkide bulunmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, 1981-1988 yılları arasında kamu harcamalarındaki azalmanın, kamu destekli olmayan otonom sağlık harcamalarını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Murthy ve Ukpolo (1995), Amerika Birleşik Devletleri'nde kişibaşına düşen sağlık harcaması ile kişibaşına reel GSYİH, sağlık hizmetleri ve sağlık hizmetlerinin fiyatı, muayene creti, kamu sağlık harcamalarının toplam sağlık harcaması içindeki payı ve yaş değişkenleri arasındaki ilişkiyi 1960-1987 dönemi için tahmin etmişlerdir. alışmalarının sonucuna göre, sağlık harcaması ve sağlık harcamasının belirleyicileri eşbütünleşiktir. Kişi başına reel GSYİH, sağlık hizmetlerinin fiyatı, muayene creti, kamu sağlık harcamalarının toplam sağlık harcaması içindeki payı ve yaş değişkenlerinin sağlık harcamasının önemli belirleyicileri olduğu sonucuna varmışlardır.

Karatzas (2000) oldukça başarılı çalışmasında, 1962-1989 dönemine ait verilerden ve kişibaşına düşen sağlık harcaması ve ekonomik faktörler, demografik faktörler ve sağlık stokundan yararlanmıştır. Elde ettiği bulgulara göre, kişibaşına gelir, gelir dağılımı, hekim başına düşen hasta sayısı, hemşire başına düşen hasta sayısı ve sağlık yönetimine yapılan kişibaşına harcamanın, kişibaşına sağlık harcaması üzerinde istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca sağlık fiyat endeksi, hastane yatak sayısı ve bir milyondan fazla nüfusa

sahip şehirlerin, kişibaşına sağlık harcaması üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlüdür.

Matteo ve Matteo (1998) kişibaşına düşen sağlık harcamasının belirleyicilerini Kanada için yerel düzeyde incelemiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin tamamı yerel verilere dayanmaktadır. Sağlık harcamasının belirleyicileri olarak; kişibaşına düşen gelir, 65 yaş üzeri nüfus, kişi başına düşen transfer gelirleridir. Çalışma, 1965-1991 yıllarını kapsamaktadır. Elde edilen bulgulara göre, gelir ve yaşın istatistiksel olarak kişi başına sağlık harcaması üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu, transfer ödemelerinin ise istatistiksel olarak anlamlı ancak negatif etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Hitiris'e (1999) göre sağlık harcamalarının artmasının temel nedeni üretici ve tüketici tercihleridir. Genellikle bireyin sağlık hizmetlerine olan talebini; sağlık statüsü, gelir düzeyi, sağlık hizmetlerinin fiyatı ve çoğunlukla genel sağlık sigortasının tercihleri belirlemektedir. Çoğunlukla bireyin sağlık hizmetlerine olan talebi sadece fiyata değil aynı zamanda kişinin bütçesine ve ödeme gücüne de bağlıdır. Ayrıca Hitiris, kamu sağlık harcamalarına yapılan yatırımların belirlenmesinde; yaşlanma, sağlık hizmetlerine olan başvurulara görülen artış, hastane yatak sayısı, personel, yüksek teknoloji ve tıp alanında son yıllarda görülen yeniliklerin de etkin olduğunu ortaya koymuştur.

Wang (2009), Amerika Birleşik Devletleri için homojen panel veri yöntemini kullanarak sağlık harcamalarının belirleyicilerini incelemiştir. Ulaştığı sonuca göre, GSYİH, 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki payı, kentleşme düzeyi, hastane yatak sayısı sağlık harcamalarının temel belirleyicilerdir.

Tablo 4: Sağlık Harcamalarının Belirleyicileri Üzerine Yapılan Seçilmiş alışmalar (Bağımlı Değişken Kamu Sağlık Harcaması/Kişibaşına Düşen Sağlık Harcaması)

Yazar (lar)	Ülke	Metot ve Data	Bağımsız Değişkenler	Sonuç
Karagöz ve Tetik (2009)	Türkiye	1975-2005 Eř-Bütünleşme, ARDL Analizi	- Doğuşta yaşam beklentisi - 65 yaş ve üzeri nüfus - Ekonomik büyüme oranı - Eğitim - Altyapı harcamaları - Doğurganlık oranı	Sağlık harcamaları, 65 yaş üzeri nüfusun oranı ve önceki yılın personel ve altyapı harcamaları uzun dönem için anlamlı; eğitim, doğurganlık oranı ve doğuşta yaşam beklentisinin etkisi anlamsızdır. İstatistiksel olarak kısa dönemde, değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunamazken uzun dönemde özellikle sağlık yatırımlarının sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir.
Bilgel (2003)	Türkiye	1927-1996 Zaman serisi analizi, EKK Yöntemi	-Kişibaşına düşen GSYİH - Kentleşme -15 yaş altı nüfus - 65 yaş üzeri nüfus - Eğitim yılı	çalışmada öncelikle sağlığın bir mal olduğu ve esnekliğinin bire yakın olduğu ortaya konulmuş, daha sonra ise sağlık harcamasının gelirden önemli ölçüde etkilendiği ortaya konulmuştur.
Samadi ve Rad (2013)	10 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) Ülkesi	1995-2009, Panel Eşbütünleşme Testi	-Kişi başına düşen GSYİH -15 yaş altı nüfus -65 yaş ve üzeri nüfus -Özel kesim sağlık harcaması -1000 kişiye düşen doktor sayısı -Kentleşme	Kısa vadede 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki payı hariç tüm değişkenler ile sağlık harcaması arasında güçlü ilişki vardır. Ayrıca 15 yaş altı nüfus, kentleşme ve özel kesim sağlık harcaması ile toplam sağlık harcaması arasında negatif yönlü ilişki vardır.
Furuoka vd. (2011)	12 Asya Ülkesi	1995-2008, Panel Eşbütünleşme Testi	-Kişi başına düşen GSYİH -65 yaş ve üzeri nüfus	12 Asya ülkesinde kişi başına düşen sağlık harcaması ile GSYİH ve 65 yaş üzeri nüfus pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır. Ülkenin kişi başına geliri artarsa sağlık harcaması da artmaktadır. Yaşlanan nüfus sağlık harcamalarının yükünü artırmaktadır.

Boachie vd. (2014)	Gana	1970-2008 Zaman Serisi Analizi	–Reel GSYİH –CO ₂ emisyon –Kaba ölüm oranı –Doğuştaki yaşam beklentisi –Enflasyon –Kentleşme	Reel GSYİH, doğuştaki yaşam beklentisi ve kaba doğum oranı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde kamu sağlık harcamasını etkilenmektedirler ancak enflasyon ve emisyon istatistiksel olarak anlamlı değildir.
Chaabouni ve Abednadhher (2014)	Tunus	1961-2008 ARDL Sınır Testi Yaklaşımı	–Reel GSYİH –Yaşlanan Nüfus –Tıbbi Yoğunluk –Çevre Kalitesi	Sağlık bakımının lüks mal olmadığı, zorunlu mal olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca, reel GSYİH kişi başına sağlık harcamasının temel belirleyicisidir ve uzun dönemde 65 yaş ve üzeri nüfus ile çevre kalitesi de sağlık harcamaları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahiptir. Hem kısa hem de uzun dönemde sağlık harcamasından gelir düzeyine doğru çift yönlü nedensellik vardır.
Dhoro vd. (2011)	Zimbabve	1975-2005 Engle-Granger Eşbütünlük Testi	– Kişi başına Düşen Sağlık Harcaması – Okur yazarlık Oranı – Doğuştaki Yaşam Beklentisi – Enflasyon – Kişi başına Düşen Dış Yardımlar – Nüfus	Zimbabve’de kamu sağlık harcamasının temel belirleyicilerinin reel kişi başına düşen GSYİH, kişi başına düşen dış yardımlar, okuryazarlık durumu ve enflasyon olduğu sonucuna varılmıştır. Kamunun sağlık harcamasında enflasyona karşı çok duyarlı olmadığı da söylenebilir.
Magazzino ve Mele (2012)	İtalya	1980-2009 Panel Veri Analizi (Statik ve Dinamik)	–Reel GSYİH – İşsizlik Oranı – Kamu Hastanelerindeki Yatak Sayısı – Kentleşme Durumu – Toplam Nüfus İçinde Ortaokul Düzeyindeki Öğrencilerin Oranı (%) –Kaba Ölüm Oranı – Kaba Doğum Oranı – Doktor Başına Düşen Hasta Sayısı – Yaşlanma Endeksi	Statik panel hesaplamalarına göre sağlık harcamalarının gelir esnekliği 0,83-0,88 arasında iken dinamik panel hesaplamalarında 0,43-0,48 olarak bulunmuştur. Buna göre sağlık harcaması lüks değil zorunlu maldır. Statik panel veri analizine göre, reel GSYİH, işsizlik oranı, hastane yatak sayısı, kentleşme ve ortaokul düzeyindeki nüfusun toplam nüfus içindeki payının sağlık harcaması üzerinde doğrudan etkili oldukları görülmüştür. Diğer değişkenlerin ise sağlık harcamasının belirleyicileri olmadığı sonucuna varılmıştır.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

4. VERİ VE METODOLOJİ

Çalışmada, Türkiye Cumhuriyetlerinde sağlık harcamalarının belirleyicileri 1995-2015 dönemi itibarıyla ampirik olarak analiz edilmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkilerin test edilmesinde Newhouse (1977) çalışması ve uygulamada ise Samadi ve Rad (2013) tarafından kullanılan aşağıdaki gibi bir panel regresyon denklemi tercih edilmiştir:

$$LKBSH_{it} = \beta_0 + \beta_1 LKBG_{it} + \beta_2 LYAS65_{it} + \beta_3 LKENT_{it} + \beta_4 LHS_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Burada *i* yatay kesiti ve *t* zamanı göstermektedir. β_0 sabit terimi ve ε_{it} hata terimini ifade etmektedir. Modelde yer alan her biri farklı birimlerle ifade edilen değişkenleri ortak bir birime dönüştürmek ve elde edilecek katsayıları doğrudan esneklik olarak yorumlamak amacıyla log-doğrusal bir model kullanılmıştır. Modelde yer alan β_1 , β_2 , β_3 ve β_4 parametreleri sırasıyla kişi başına reel gelirin, 65 üstü yaş nüfusun, kentleşme ve hekim sayısının elastikiyetini ortaya koyan

parametrelerdir. Veriler, Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanından alınmıştır. Modelde kullanılan değişkenlere Tablo 5'de yer verilmiştir.

Tablo 5: Modelde Kullanılan Değişkenler ve Tanımları

Bağımlı Değişken	Tanım
<i>LKBSH</i>	Satın alma gücü paritesi ile belirlenmiş kişi başına sağlık harcaması (ABD \$)
Bağımsız Değişkenler	Tanım
<i>LKBG</i>	Satın alma gücü paritesi ile belirlenmiş kişi başına gelir (ABD \$)
<i>LYAS65</i>	65 yaş üstü nüfus
<i>LKENT</i>	Kentleşme oranı (toplam nüfusun yüzdesi)
<i>LHS</i>	1000 kişiye düşen hekim sayısı

Kişi başına düşen sağlık harcaması, sağlık ekonomisi literatüründe sağlığın en temel belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada, bu konuda yapılan önemli ampirik çalışmaları takiben (Boachie vd., 2014; Magazzino ve Mele, 2012; Murthy ve Okunade, 2016; Samadi ve Rad, 2013; Xu vd., 2011) sağlık değişkenini temsil (proxy) etmek üzere kişi başına düşen sağlık harcamaları kullanılmıştır. Araştırmada sağlık üzerindeki etkisi araştırılan en önemli değişken kişi başına gelirdir ve bu ilişkinin tespiti iki nedenle önem taşımaktadır. Birincisi, gelir sağlık harcamalarının en temel belirleyicilerinden birisidir ve bir toplumda “*optimum sağlık harcaması ne olmalıdır*” sorusunu cevaplayabilmek için gereklidir. İkincisi, sağlık harcamalarının gelir esnekliği, sağlık harcamalarının “*zorunlu*” bir mal mı yoksa “*lüks*” bir mal mı olduğunu göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Sağlık harcamalarının zorunlu veya lüks bir mal olması durumunda izlenilecek sağlık politikaları şüphesiz farklılaşacaktır. Yaşlı bireylerin, genç bireylere göre sağlık hizmetlerine daha fazla ihtiyaç duymaları nedeniyle, yaşlanan nüfus sağlık harcamalarının önemli bir diğer belirleyicisi olarak kabul edilmektedir (Baltagi ve Moscone, 2010; Garima, 2006; Sen, 2005). Toplumdaki yaşlı bireylerin sayısının artması, bireylerin sağlık durumlarının iyileşmesi ve beklenen yaşam süresinin uzaması anlamına gelecektir. Bu durumda, yaşlı nüfusun artması sağlık hizmetlerine olan talebi artırmak suretiyle sağlık harcamaları üzerinde etkili olacaktır. Ampirik çalışmalarda kişi başına sağlık harcamalarının bir diğer belirleyicisi şehirleşmedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kalkınma sürecine paralel olarak artan şehirleşmenin sağlık hizmetlerine olan erişimi kolaylaştırmak suretiyle talebi artırması beklenmektedir. Bu nedenle, modelde şehirleşmenin sağlık hizmetlerine olan etkisi de ele alınmıştır. Modelde ele alınan son değişken “*hekim kaynaklı talep*” hipotezinin test edilmesini sağlayan 1000 kişiye düşen hekim sayısıdır (Murthy ve Ukpolo, 1995; Sen, 2005; Yavuz vd., 2013). Ekonomik rekabet koşullarının hâkim olduğu piyasalarda sağlık hizmetleri de gündün güne metalaştırılmaktadır. Hastalar “müşteri” olarak görülerek, “kâr” edilmek istenebilmektedir. “Hekim kaynaklı talep” (physician-induced demand) hipotezine göre hekimlerin tıbbi bilgilerinin hastalardan daha fazla oluşu hastaların daha yoğun tıbbi tedavi kullanmalarına neden olabilmektedir. Sağlık hizmetleri piyasasındaki bu bilgi asimetrisi hekimlerin sağlık hizmeti sunarken, aynı zamanda sağlık hizmetlerine olan talebi de etkileyebilmelerine yol açmaktadır. Nitekim, doktora hizmet başı ödemenin yapıldığı ve döner sermaye uygulamalarının yaygın olduğu sağlık sistemlerinde ve sistemin finansmanında üçüncü taraf bir ödeyicinin bulunduğu durumlarda gereksiz ve aşırı talep durumlarıyla karşılaşılabilir. Çalışmada ele alınan değişkenlere ilave olarak, sağlık harcaması üzerinde etkili olan başka sosyo-ekonomik değişkenler de elbette mevcuttur. Ancak, incelenen dönem ve analize konu olan ülkelerin veri kısıtı nedeniyle sağlık harcamasının muhtemel belirleyicisi olarak yukarıda saydığımız dört değişken ele alınmıştır.

Tablo 6, analize konu olan 6 ülkenin (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan) 1995-2010 dönemini kapsayan her bir değişkene ait tanımlayıcı istatistikleri vermektedir.

Tablo 6: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Ortalama	Medyan	Std. Sapma	Min.	Max.
KBSH	376,651	235,980	301,819	73,334	1068,062
KBG	9291,581	6809,989	6594,177	1696,364	2358,606
YAS65	1.308.604	784.393	1.544.865	172.634	6.106.548
KENT	48,898	47,425	11,679	35,284	73,887
HS	2,797	2,915	0,799	1,185	4,355

Panel veri analizlerinin gerçekleştirildiği bu çalışmada ilk olarak değişkenlerin durağanlık seviyeleri yani birim kok analizleri IPS, LLC ve ADF-Fisher birim kok testleriyle gerçekleştirilmektedir. İkinici aşamada, değişkenler arasında eşbütünleşme yani uzun donem birlikte hareketin olup olmadığı Pedroni ve Kao testleriyle analiz edilmektedir. Üncu aşamada, değişkenlerin uzun donem katsayıları PDOLS tahmin tekniği yardımıyla tahmin edilmektedir. Son aşamada ise değişkenler arasında kısa ve uzun donem nedensellik ilişkilerinin varlığı PVECM Granger nedensellik testi ile incelenmektedir.

4.1. Panel Birim Kok Analizi

Im vd., (2003) IPS testi olarak bilinen oldukça basit bir birim kok testi geliştirmişlerdir. Bu birim kok prosedurnde aşağıdaki gibi bir ADF regresyon denklemi kullanılır:

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i Y_{i,t} + \sum_{j=1}^{p_i} \beta_{ij} \Delta Y_{i,t-j} + u_{it} \quad (2)$$

Burada $i = 1, \dots, N$ ve $t = 1, \dots, T$

IPS testi Y_{it-1} ' in heterojen katsayısına izin verir ve bireysel birim kok test istatistiklerinin ortalamasına dayanır. Bu yonemde sıfır hipotezi (H_0) paneldeki her bir seri birim kok içerir, alternatif hipotez (H_1) ise bireysel serilerin bir kısmı birim kok içerir şeklinde olup hipotezler aşağıdaki gibi kurulur:

$$H_0: \rho_i = 0 \text{ tüm } i\text{'ler için} \quad (3)$$

$$H_1: \rho_i < 0 \text{ } i = 1, 2, \dots, N_1 \text{ için} \quad (4)$$

$$H_1: \rho_i = 0 \text{ } i = N_1 + 1, \dots, N \text{ için} \quad (5)$$

IPS testi tarafından kullanılan t-bar istatistiği bireysel ADF istatistiklerinin ortalamasını göstermekle birlikte aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$\bar{t}_{NT} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_{\rho i} \quad (6)$$

Burada $t_{\rho i}$ H_0 hipotezini test etmek için kullanılacak bireysel t-istatistiğini gösterir. Gecikme uzunluğunun her zaman sıfır olması durumunda IPS prosedur t-bar ile ilişkili kritik değerleri verir. Aynı zamanda bu testte standardize edilmiş t-bar istatistiğinin asimptotik $N(0,1)$ dağılım sergilediği ortaya konulmuştur.

Levin vd. (2002) bireysel birim kok testlerinin boyut bozulmalarının olduğunu öne sürerek, LLC olarak bilinen birim kok testlerini geliştirmişlerdir. LLC testi, her bir yatay kesit için bireysel birim kok testlerinin gerçekleştirilmesinden daha güçlü bir panel birim kok testidir. Sıfır hipotezi, her

bir kesit birim kök içerir şeklinde iken, karşı hipotez her bir kesit durağandır şeklinde. İddia edilen hipotez řu şekildedir:

$$\Delta Y_{it} = \rho Y_{i,t-1} + \sum_{L=1}^{p_i} \theta_{iL} \Delta Y_{it-L} + \alpha_{mi} d_{mt} + \varepsilon_{it} \quad m = 1,2,3 \quad (7)$$

Burada d_{mi} deterministik değişkenler vektörünü, α_{mi} model 1,2,3 için ilgili katsayılar vektörünü gösterir. LLC testi üç aşamalı bir prosedür önerir. Birinci aşamada her bir yatay kesit için 7 no'lu ADF regresyon denklemi yürütülür. Gecikme uzunluğunun (p_i) bireysel seriler arasında değişmesine izin verilir. Veri bir T dönemi için maksimum gecikme uzunluğu (p_{max}) seçilir ve daha küçük bir gecikme uzunluğunun tercih edilip edilmeyeceğini belirleyebilmek için $\hat{\theta}_{iL}$ 'nin t istatistiği kullanılır. Bu t istatistiği $\theta_{iL} = 0$ sıfır hipotezi altında normal dağılım sergiler.

İkinci aşamada uzun dönem/kısa dönem standart sapmalar rasyosu tahmin edilir. Birim kökün varlığı sıfır hipotezi altında 7'nolu denklemin uzun dönem varyansı aşağıdaki gibi belirlenir:

$$\hat{\sigma}_{yi}^2 = \frac{1}{T-1} \sum_{t=2}^T \Delta Y_{it}^2 + 2 \sum_{L=1}^{\bar{K}} W_{\bar{K}L} \left[\frac{1}{T-1} \sum_{t=2+L}^T \Delta Y_{it} \Delta Y_{i,t-L} \right] \quad (8)$$

Üçüncü aşamada panel test istatistikleri hesaplanır. Aşağıdaki havuzlanmış regresyon denklemi çalıştırılır:

$$\tilde{\varepsilon}_{it} = \rho \tilde{v}_{i,t-1} + \tilde{\varepsilon}_{it} \quad (9)$$

Asimptotik olarak normal dağılım sergileyen uyarlanmış t istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$t_{\rho}^* = \frac{t_{\rho} - N\tilde{T}\hat{S}_N\hat{\sigma}_{\tilde{\varepsilon}}^{-1}\hat{\sigma}(\hat{\rho})\mu_{m\tilde{T}}}{\sigma_{m\tilde{T}}^*} \quad (10)$$

Maddala ve Wu (1999) tarafından geliştirilen birim kök testi Fisher (p) test istatistiğini kullanmaktadır. Hata terimlerinin yatay kesit bağımsızlığı durumunda, birleşik test istatistiği aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$p = -2 \sum_{i=1}^N \ln(\pi_i) \quad (11)$$

Bu birim kök testinde sıfır ve alternatif hipotezler IPS testindeki gibi kurulur. Her bir yatay kesitte ADF tahmin denklemi kullanılarak her bir bireysel seri için ADF t-istatistiği bulunur. Bu şekilde Fisher test istatistikleri hesaplanır ve uygun χ^2 kritik değerleri ile karşılaştırılarak birim kök hakkında sonuca varılır.

4.2. Panel Eşbütünleşme Analizi

Çalışmada, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ilk olarak Pedroni (1999) eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. Burada kalıntılar odaklı 7 panel eşbütünleşme testi geliştirilmiş olup sıfır hipotezi eşbütünleşme yoktur şeklinde kurulmaktadır. Bu testlerden dördü grup içi yani panel-v, panel- ρ , yarı parametrik panel-t ve parametrik panel-t istatistiklerini içermektedir. Gruplar arası testler ise grup- ρ istatistiği, yarı parametrik group-t istatistiği ve parametrik group-t istatistiği şeklinde ifade edilmektedir. Pedroni eşbütünleşme testinde aşağıdaki gibi bir eşbütünleşik regresyon denkleminin kalıntıları tahmin edilmektedir:

$$Y_{it} = \delta_{0i} + \delta_{1i}t + X'_{it}\beta_i + e_{it}, i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (12)$$

Burada T belirli bir dönemdeki gözlem sayısını, N ise yatay-kesit birim sayısını gösterir. Bağımsız değişkenler vektörü ($X_{it} = X_{i,t-1} + v_{it}$) $I(1)$ olmalıdır. Eşbütünleşme vektörü $\beta_i = (\beta_{1i}, \dots, \beta_{ki})'$ şeklindedir. Hata terimleri $w_{it} = (e_{it}, v'_{it})$ yatay-kesit olarak bağımsız dağılım sergilemektedir.

Bu prosedürde sıfır hipotezi her bir test istatistiği için aynıdır ve aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$H_0: \rho_i = 1, \text{ tüm } i\text{'leri} \text{ için } i = 1, \dots, N \quad (13)$$

Diğer taraftan kesit içi ve kesitler arası panel testleri için alternatif hipotez birbirinden farklılık arz eder. Kesitler arası testler için alternatif hipotez řu şekildedir:

$$H_1: \rho_i < 1, \text{ tüm } i\text{'leri} \text{ için } i = 1, \dots, N \quad (14)$$

Kesit içi testler için ise alternatif hipotez řu şekildedir:

$$H_1: \rho_i = \rho < 1, \text{ tüm } i\text{'ler için } i = 1, \dots, N \quad (15)$$

Çalışmada ayrıca Kao (1999) eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Kao parametrik özelliklere sahip kalıntılar odaklı bazı panel birim kök testleri önermektedir. Bu testlerin her birinde eşbütünleşmenin olmadığı sıfır hipotezi kurulur, DF ve ADF birim kök testleri eşbütünleşme analizlerine dâhil edilir. Burada aşağıdaki gibi bir regresyon denklemi dikkate alınır:

$$Y_{it} = \alpha_i + \delta_{it}\beta + e_{it}, i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (16)$$

Burada $Y_{it} = \sum_{s=1}^t u_{is}$ ve $X_{it} = \sum_{s=1}^t \varepsilon_{it}$ $I(1)$ olarak kısıtlanmıştır. Kao ADF panel test istatistiğini aşağıdaki gibi ifade eder:

$$ADF = \frac{\frac{\sum_{i=1}^N (\acute{e}_i Q_i v_i)}{sv \sqrt{[\sum_{i=1}^N (\acute{e}_i Q_i v_i)]} + \frac{\sqrt{6N \hat{\sigma}_v}}{2 \hat{\sigma}_{0v}}}{\sqrt{\frac{\hat{\sigma}_{0v}^2}{2 \hat{\sigma}_v^2} + \frac{3 \hat{\sigma}_v^2}{10 \hat{\sigma}_{0v}^2}}}} \quad (17)$$

Burada $Q_i = I - X_{ip}(X'_{ip}X_{ip})^{-1}$ dir ve X_{ip} regresörlerdeki $(\Delta \acute{e}_{i,t-1})$ gözlem değerleri matrisini gösterir.

4.3. Panel Regresyon Tahmin Yöntemi (PDOLS)

Pedroni (2001) panel uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesinde grup-ortalama panel DOLS tahmin tekniğini geliştirmiştir. Gruplar arası bir tahminci olan grup-ortalama panel DOLS tahmin tekniğinin grup içi panel DOLS tahmin yöntemlerine göre en önemli avantajları arasında daha az ölçek bozukluklarına yol açması ve eşbütünleşme vektörleri heterojen bir yapı arz ettiğinde daha sağlıklı tahminleri ortaya koymasına gelmektedir.

Burada sıfır ve alternatif hipotezler řu şekildedir: the international journal of social sciences

$$H_0: \beta_i = \beta_0 \text{ tüm } i\text{'leri} \text{ için}; H_1: \beta_i \neq \beta_0.$$

Aşağıdaki gibi eşbütünleşik bir panel sistemi dikkate alınır:

$$Y_{it} = \alpha_i \beta_i X_{it} \mu_{it} \quad (18)$$

$$X_{it} = X_{it-1} \varepsilon_{it} \quad (19)$$

Panel DOLS tahmini için genişletilmiş eşbütünleşme denklemi řu şekilde ifade edilebilir:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_i X_{it} + \sum_{j=-K_i}^{K_i} \gamma_{ik} X_{it-k} + \mu_{it} \quad (20)$$

Tahmin edilen β katsayısı aşağıdaki gibi belirlenir:

$$\hat{\beta}_{GD}^* = [N^{-1}(\sum_{i=1}^N Z_{it} \dot{Z}_{it})(\sum_{i=1}^N Z_{it} Y_{it}^*)] \quad (21)$$

Burada $Z_{it} = (X_{it} - \bar{X}_i, \Delta X_{it-k}, \dots, \Delta X_{it+k})$ $(K+1) \times 1$ büyüklüğünde bir regresörler vektörünü ifade eder.

4.4. Panel Nedensellik Analizi

Uygulamanın son aşamasında, Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilmiş olan nedensellik testinin panel versiyonu olan VHDM Granger nedensellik testi kullanılarak değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkileri analiz edilmiştir. Bu nedensellik metodunda gecikmesi alınmış hata düzeltme terimi VAR modeline dâhil edilerek genişletilmiş bir VAR modeli kurulmaktadır. Çalışmada kullanılan değişkenler dikkate alındığında Granger nedensellik analizi için aşağıdaki regresyon denklemi kullanılabilir:

$$\begin{aligned} \Delta LKBSH_{it} = & \delta_{1i} + \sum_{k=1}^p \delta_{11ik} \Delta LKBSH_{it-k} + \sum_{k=1}^p \delta_{12ik} \Delta LKBG_{it-k} + \sum_{k=1}^p \delta_{13ik} \Delta LYAS65_{it-k} \\ & + \sum_{k=1}^p \delta_{14ik} \Delta LKENT_{it-k} + \sum_{k=1}^p \delta_{15ik} \Delta LHS_{it-k} + \theta_{1i} ECT_{it-1} + \varepsilon_{1t} \end{aligned} \quad (22)$$

Burada Δ birinci fark işlemcisini, p ise gecikme uzunluğunu göstermektedir. ECT uzun dönem denge ilişkisinden elde edilen hata düzeltme terimini ifade etmektedir. Hata düzeltme katsayısının istatistiksel olarak anlamlı olması değişkenler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Farkı alınmış değişkenlerin gecikmelerinin bir bütün olarak anlamlı bulunması ise değişkenler arasında bir kısa dönem nedenselliğine işaret etmektedir.

5. AMPİRİK BULGULAR

Değişkenlerin birim kök analizlerinde kullanılan IPS, LLC ve ADF-Fisher test istatistiklerinden elde edilen sonuçlar Tablo 7’de sunulmuştur. Panel A’da serilerin düzey değerleri, Panel B’de ise birinci fark değerleri görülmektedir. Sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları, birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri söylenebilir. Bu nedenle, her birinin bütünleşme derecesi $I(1)$ olarak elde edilmiştir. Bu ampirik sonuçlar, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığının araştırılmasında Pedroni ve Kao eşbütünleşme testlerinin kullanılabilceğini kanıtlamaktadır.

Tablo 7: Panel Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	IPS Test istatistiği	LLC Test istatistiği	ADF-Fisher Test istatistiği
<i>Panel A: Düzey</i>			
LKBSH	2,089 ^a [0,981]	-0,373 ^a [0,354]	5,441 ^a [0,941]
LKBG	0,176 ^b [0,570]	-0,724 ^b [0,234]	23,828 ^b [0,311]
LYAS65	-0,255 ^a [0,399]	2,292 ^a [0,989]	21,782 ^a [0,040]
LKENT	2,398 ^b [0,991]	2,412 ^b [0,992]	17,145 ^b [0,144]
LHS	0,842 ^b [0,800]	1,119 ^b [0,868]	9,899 ^b [0,624]
<i>Panel B: Birinci fark</i>			
ΔLKBSH	-5,007 ^a [0,000]	-5,754 ^a [0,000]	45,743 ^a [0,000]
ΔLKBG	-3,339 ^b [0,000]	-4,816 ^b [0,000]	32,228 ^b [0,000]
ΔLYAS65	-2,251 ^a [0,012]	-2,551 ^a [0,005]	-
ΔLKENT	-1,742 ^b [0,040]	-1,558 ^b [0,059]	25,690[0,011]
ΔLHS	-6,110 ^b [0,000]	-6,306 ^b [0,000]	52,470 ^b [0,000]

Not: Δ, fark işlemcisidir. Parantez içindeki değerler olasılık değerleridir. Optimum gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenmiştir. LLC testinde Bartlett çekirdeğine sahip Newey-West band genişliği kullanılmıştır. a ve b sırasıyla sabitli model ve sabitli-trendli model sonuçlarını göstermektedir.

Pedroni eşbütünleşme testlerinden elde edilen sonuçlar Tablo 8’de görülmektedir. Panel ADF ve grup ADF test istatistikleri sonuçlarına göre kişi başına reel gelir, kentleşme, 65 üstü nüfus, hekim sayısı ve kişi başına sağlık harcamaları arasında bir eşbütünleşme ilişkisi mevcuttur. Kao ADF testinden elde edilen ampirik sonuç da Pedroni testinden elde edilen sonucu desteklemektedir.

Tablo 8: Panel Eşbütünleşme Test Sonuçları, (Bağımlı değişken: LKBSH)

	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Panel A: Pedroni Eşbütünleşme		
Panel ADF	-1,431	0,076
Grup ADF	-3,307	0,000
Panel B: Kao Eşbütünleşme		
ADF	-2,527	0,005

Not: Optimum gecikme sayısı Schwarz Bilgi Kriteri kullanılarak belirlenmiştir.

Kişi başına reel gelir, 65 üstü nüfus, kentleşme ve hekim sayısının kişi başına sağlık harcamaları üzerindeki etkisi Tablo 9 sonuçları ile değerlendirilebilir. Panel DOLS sonuçlarına göre kentleşme ile kişi başına sağlık harcamaları arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Buna göre kişi başına sağlık harcamalarının kentleşme elastikiyeti 0,594’tür. Yani, kentleşmedeki %1’lik bir artış kişi başına sağlık harcamalarında %0,594 oranında bir artışa neden olmaktadır. Diğer taraftan kişi başına sağlık harcamalarının kişi başına reel gelir elastikiyeti 0,579 bulunmuştur. Bu sonuç kişi başına reel gelirdeki %1’lik bir artışın kişi başına sağlık harcamalarını %0,579 oranında yükselteceği anlamına gelmektedir. Kişi başına sağlık harcamalarının 65 üstü nüfus elastikiyetinin 0,212 olarak belirlenmesi 65 yaş üstü nüfustaki %1’lik bir artışın kişi başına sağlık harcamalarında %0,212’lik bir artışa neden olacağı şeklinde yorumlanabilir. Hekim sayısı ile kişi başına sağlık harcamaları arasında ise istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Tablo 9: Panel Regresyon Tahmin Sonuçları, (Bağımlı Değişken: LKBSH)

Panel A: DOLS			
Değişkenler	Katsayılar	t-istatistiği	Olasılık Değeri
LKBG	0,579	9,279	0,000
LYAS65	0,212	6,018	0,000
LKENT	0,594	2,189	0,031
LHS	0,135	0,717	0,475
Sabit	-4,713	-6,932	0,000

Panel B: Tamısal Testler			
R^2		0,905	
Düzeltilmiş- R^2		0,885	
F-istatistiği		44,457	0,000

Tablo 10, panel VHDM Granger nedensellik testi sonuçlarını hem kısa dönem hem de uzun dönem itibariyle sunmaktadır. Ampirik sonuçlar tüm denklemlerde hata düzeltme terimi katsayısının t-istatistiğinin anlamlı bulunması uzun dönemde kişi başına reel gelir, 65 üstü nüfus, kentleşme ve hekim sayısı ile kişi başına sağlık harcamaları arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 10: Panel VHDM Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Kısa Dönem F-istatistiği					Uzun Dönem t-istatistiği
	ΔLKBSH	ΔLKBG	ΔLYAS65	ΔLKENT	ΔLHS	
ΔLKBSH	-	-0,021	0,734	0,860	1,668 ^c	-3,234 ^a
ΔLKBG	1,425	-	0,387	-0,447	-0,973	-2,958 ^a
ΔLYAS65	-1,886 ^c	-0,765	-	1,331	-0,661	-2,742 ^a
ΔLKENT	-1,932 ^c	-1,781 ^c	1,391	-	0,263	2,348 ^a
ΔLHS	-1,264	0,943	2,739 ^a	0,492	-	-4,107 ^a

Not: Optimal gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenmiştir. Δ fark operatörünü gösterir. a ve b %1 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

6. SONUÇ VE POLİTİKA ÇIKARIMLARI

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyetlerinde 1995-2015 dönemi sağlık harcamalarının belirleyicileri bir panel veri analizi bağlamında araştırılmıştır. Başka bir ifadeyle, kişi başına reel gelir, 65 üstü nüfus, kentleşme ve hekim sayısı ile kişi başına sağlık harcamaları arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Değişkenlerin durağanlık analizleri IPS, LLC ve ADF-Fisher birim kök testleriyle incelenmiştir. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleriyle araştırılmıştır. Değişkenlerin uzun dönem katsayıları ise PDOLS tahmin tekniği ile belirlenmiştir. Son aşamada ise PVECM Granger nedensellik testi kullanılarak değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem nedensellik ilişkileri test edilmiştir.

Elde edilen sonuçlar değişkenlerin birinci farklarında durağan olduğunu ve değişkenler arasında bir eşbütünleşme ve uzun dönem ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Uzun dönem regresyon sonuçlarına göre kişi başına sağlık harcamaları kentleşme, kişi başına reel gelir ve 65 üstü yaş nüfus tarafından belirlenmektedir. Ele alınan değişkenler içerisinde sağlık harcamaları üzerinde en etkili değişken 0,594'lük esneklik katsayısı ile kentleşme olmuştur. Bu sonuç literatürdeki diğer çalışmalardan, kentleşmenin sağlık harcamasını gelirden daha fazla etkiliyor olması nedeniyle ayrılmaktadır. Bu sonuca göre, Türkiye Cumhuriyetlerinde kırsal kesimde sağlık hizmetleri altyapısı zayıf ve sağlık hizmetlerine olan erişim imkânı sınırlıdır. Bu ülkelerde, sağlık hizmetlerine toplumun daha geniş bir kesiminin erişimine izin verecek politikalar izlenmelidir.

Kişi başına düşen sağlık harcamalarının gelir esnekliği ise 0,579 bulunmuştur. Gelir esnekliğinin 1'den düşük olması sağlık harcamalarındaki artışın, gelirdeki artıştan daha yavaş olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu sonuç analize dahil ülkelerde sağlık

harcamalarının “zorunlu” bir mal olduğu anlamına gelmektedir. Sağlık harcamalarının “lüks” olmaktan ziyade “zorunlu” bir harcama olması, piyasanın sağlık hizmetlerinin toplumun tamamına ulaşması konusunda başarısızlığa uğraması durumunda devletin müdahalesini gerekli kılacaktır. Tersine, sağlık harcamaları “lüks” bir harcama olsaydı, başka çoğu mal gibi sağlık harcamalarının da piyasa mekanizmasına bırakılması gerekecekti. Bu sonuçlara göre, Türki Cumhuriyetlerde sağlık hizmetleri tamamen özel sektöre devredilmemeli; devlet de mutlak surette bu piyasada varlığını devam ettirmelidir.

Çalışmada, kişi başına sağlık harcamalarının 65 yaş üstü nüfus esnekliği 0,212 olarak bulunmuştur. Türki Cumhuriyetlerde kalkınma sürecine paralel olarak ortalama yaşam süresinin uzaması sonucu 65 yaş üstü nüfusun artması, sağlık harcamalarındaki artışı da beraberinde getirecektir. Daha spesifik olarak, ele alınan ölkelerde 65 yaş üzeri bireylerin sayısındaki artış beraberinde yaklaşık 1/5’lik bir talep artışı getirecektir. Bu nedenle, sağlık hizmetleri piyasasında yaşlanan nüfustan kaynaklanacak olan talep artışı doktor, hastane, yatak gibi sağlık ürünlerini artırmak suretiyle arz yönünden de dengelenmelidir. Hekim sayısı ile kişi başına sağlık harcamaları arasında ise istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu sonuç, Türki Cumhuriyetlerde “*hekim kaynaklık talep*” hipotezinin geçerli olmadığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu sonuca göre, ele alınan ölkelerde sağlık hizmetleri piyasasında hekim sayısındaki artış talebi suni olarak artırmayacaktır. Dolayısıyla, hizmet başına ödeme ve döner sermaye uygulaması gibi hekimler arasında rekabeti teşvik edecek politikalar izlenmelidir.

Bu alışmada, Türki Cumhuriyetleri bir bütün olarak değerlendirilmiş, ölkelerine yer verilmemiştir. Bu bağlamda gelecekteki çalışmalar konuyu bu yönüyle inceleyebilir. Ayrıca bu çalışmadan hareketle kentleşmenin neden kişibaşına düşen sağlık harcamalarını etkileyen en önemli değişken olduğu ayrıntılı olarak incelenebilir.

KAYNAKÇA

- BALTAGI, B.H. ve MOSCONE, F. (2010). “Health Care Expenditure and Income in the OECD reconsidered: Evidence from Panel Data,” *Economic Modelling*, 27(4), 804-811.
- BİLGEL, F. (2003). “The Determinants of Health Expenditure in Turkey, 1927-1996: An Econometric Analysis”, 6. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu.
- BOACHIE, M.K., MENSAH, I.O., SOBİESUO P., IMMURANA M., ABDUL-AZİZ I. ve KYEI-BROBBEY, I. (2014). “Determinants of Public Health Expenditure in Ghana: A Cointegration Analysis”, *Journal of Behavioural Economics, Finance, Entrepreneurship, Accounting and Transport*, 2(2):35-40.
- CHAABOUNI, S. ve ABEDNNADHER, C. (2014). “The Determinants of Health Expenditures in Tunisia: An ARDL Bounds Testing Approach”, *International Journal of Information Systems in the Service Sector*, 6(4), 60-72.
- CHRISTIANSEN, T., BECH, M., LAURIDSEN, J. ve NIELSEN, P., (2006). “Demographic Changes and Aggregate Health-care Expenditure in Europe”. European Network of Economic Policy Research Institute Research Report No 32.
- DHORO, N.L., CHIDOKO, C., SAKUHUNI, R.C. ve GWAINDEPI, C. (2011). “Economic Determinants of Public Healthcare Expenditure in Zimbabwe”, *International Journal of Economic Research*, 2(6), 13–25,
- ECEVİT, E. ve ETİN, M. (2016). “Ekonomik Büyüme ve Çevre Kirliliđinin Sağlık Üzerindeki Etkisi: Türkiye ile ilgili Ampirik Kanıt”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakóltesi Dergisi*, 48, 83-98.
- ENGLE, R. ve GRANGER, C. (1987). “Cointegration and Error correction: Representation, Estimation, and Testing”, *Econometrica*, Vol. 55, 257-276.

- FREEMAN, D. G. (2003). "Is Health Care a Necessity or a Luxury? Pooled Estimates of Income Elasticity from US State-Level Data", *Applied Economics*, 35(5):495-502.
- FURUOKA F., YEE B.L.F., KOK E., HOQUE M.Z. ve MUNİR Q. (2011). "What are the Determinants of Health Care Expenditure? Empirical Results from Asian Countries", *Sunway Academic Journal*, 8(12):12–25.
- GARIMA, M. (2006). "An Examination of the Relationship Between Health and Economic Growth", Working Paper, No. 185, Indian Council for Research on International Economic Relations (ICRIER), New Delhi.
- GBESEMETE, K. P. ve GERDTHAM, U.-G. (1992). "Determinants of Health Care Expenditure in Africa: A Cross-Sectional Study", *World Development*, 20(2):303-308.
- GERDTHAM, U.-G., ve LÖTHGREN, M. (2000). "On Stationarity and Cointegration of International Health Expenditure and GDP", *Journal of Health Economics*, 19(4):461-475.
- GERDTHAM U.-G., SOGAARD J., ANDERSSON F. ve JONSSON B. (1992). "An Econometric Analysis of Health Care Expenditure: A Cross-Section Study of the OECD Countries". *Journal of Health Economics*, 11(1):63-84.
- GROSSMAN, M. (1972). "On the Concept of Health Capital and the Demand for Health", *Journal of Political Economy*, Vol. 80, 223-255.
- HANSEN, P. ve KING, A. (1996). "The Determinants of Health Care Expenditure: A Cointegration Approach", *Journal of Health Economics*, 15(1):127-137.
- HITIRIS, T. (1999). "Health Care Expenditure and Cost Containment in the G7 Countries, Discussion Papers in Economics", No. 1999/15, University of York.
- IM, K.S., PESARAN, M.H. ve SHIN, Y. (2003). "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels", *Journal of Econometrics*, Vol. 115, 53-74.
- KARAGÖZ, K. ve TETİK, N. (2009). "Kamu Sağlık Harcamalarını Belirleyen Faktörler: Ekonometrik Bir Değerlendirme", *Econ Anadolu*, 17-19 Haziran 2009, Eskişehir, Türkiye.
- KARATZAS, G. (2000). "On the Determinants of the US Aggregate Healthcare Expenditure", *Applied Economics*, Vol. 32, 1085–1099.
- KAO, C. (1999). "Spurious Regression and Residual-Based Tests for Cointegration in Panel Data", *Journal of Econometrics*, Vol.90, 1-44.
- LEVIN, A., LIN, C.F. ve CHU, C.S.J. (2002). "Unit Root Test in Panel Data: Asymptotic and Finite Sample Properties", *Journal of Econometrics*, Vol. 108, 1-24.
- MADDALA, G.S. ve WU, S. (1999). "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 61, 631-52.
- MAGAZZINO, C. ve MELE, M. (2012). "The Determinants of Health Expenditure in Italian Regions", *International Journal of Economics and Finance*, Vol. 4, No. 3, 61-72.
- MATTEO, L.D. ve MATTEO, R.D. (1998). "Evidence on the Determinants of Canadian Provincial Government Health Expenditures", *Journal of Health Economics*, Vol. 17, 211–228.
- MURTHY, N.R.V. ve OKUNADE, A.A. (2000). "Managed Care, Deficit Financing, and Aggregate Health Care Expenditure in the United States: A Cointegration Analysis", *Health Care Management Science*, 3(4):279-285.
- MURTHY, N.R.V. ve OKUNADE, A.A. (2016). "Determinants of U.S. Health Expenditure: Evidence from Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Approach to Cointegration", *Economic Modelling*, *Health Care Management Science*, Vol. 59, 67-73.
- MURTHY, N.R.V. ve UKPOLO, V. (1995). "Aggregate Health Care Expenditure in the United States: New Results", *Applied Economics Letters*, Vol. 2, 419–421.

- NEWHOUSE, J. (1977). "Medical Care Expenditure: A Cross National Survey". *The Journal of Human Resources*, 12(1):115-125.
- PAULA, V. (2008). "Out-Of-Pocket Health Care Expenditures due to Excess of Body Weight in Portugal", *Economics and Human Biology*, Vol. 6, 127-42.
- PEDRONI, P. (1999). "Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 61, 653-670.
- RECHEL, B. ve McKEE, M. (2007). "The Effects of Dictatorship on Health: The Case of Turkmenistan", *BMC Medicine*, 5(21):1-10.
- RECHEL B., ROBERTS, B., RICHARDSON, E., SHISHKIN, S., SHKOLNIKOV, V., LEON, D.A., BOBAK, M. KARANIKOLOS, M., MCKEE, M. (2013). "Health and Health Systems in the Commonwealth of Independent States", *The Lancet*, 381(9872):1145-1155.
- SAMADI, A. ve RAD, E.H. (2013). "Determinants of Healthcare Expenditure in Economic Cooperation Organization (ECO) Countries: Evidence from Panel Cointegration Tests", *International Journal of Health Policy and Management*, 1(1), 63-68.
- SEN, A. (2005). "Is Health Care a Luxury? New Evidence from OECD Data", *International Journal of Health Care Finance and Economics*, 5(2):147-164.
- SQUIRES, D.A. (2012). "Explaining High Health Care Spending in the United States: An International Comparison of Supply, Utilization, Prices, and Quality" New York: The Commonwealth Fund; 10:1-14.
- TANDON, A., MURRAY, C.J.L., LAUER, J.A. ve EVANS, D.B. (2000). "Measuring Overall Health System Performance for 191 Countries. GPE Discussion Paper No.30. World Health Organization, Geneva.
- XU, K., SAKSENA, P. ve HOLLY, A. (2011). "The Determinants of Health Expenditure: A Country-Level Panel Data Analysis", World Health Organization Working Paper.
- WAGSTAFF, A. (1993). "The Demand for Health: An Empirical Reformulation of the Grossman Model", *Econometrics and Health Economics*, 2(2):189-198.
- WANG, Z. (2009). "The Convergence of Health Care Expenditure in the US States", *Health Economics*, 18(1):55-70.
- World Development Indicators, World Bank, (2018). <http://databank.worldbank.org>. [10.01.2018].
- YAVUZ, N.Ç., YILANCI, V. ve ÖZTÜRK, Z.A. (2013). "Is Health Care a Luxury or a Necessity or both? Evidence from Turkey", *The European Journal of Health Economics*, 14(1):5-10.